

УДК 821.161.2:7.036

М.А. Реутова

ЕКСПРЕСІОНІСТИЧНА ДОМІНАНТА В ІСТОРИЧНОМУ РОМАНІ ЮРІЯ КОСАЧА «ДЕНЬ ГНІВУ»

Постать Юрія Косача помітно вирізняється серед когорти письменників української діаспори, чиє творче надбання велике і вимагає тривалого систематичного наукового дослідження та осмислення. Художній доробок прозаїка за радянського режиму був представлений з ідеологічно заангажованим ухилом, більшість його творів залишилися поза увагою критиків або й загалом потрапляли до репресованого нарративу. І це тоді, коли один із найавторитетніших літературознавців українського зарубіжжя Юрій Шерех зараховував письменника до тріади (з І. Костецьким і В. Домонтовичем) найвідоміших мурівських «європеїстів», називаючи їхню творчість експериментальною, писаною у дусі передових філософських ідей ХХ ст.

Перебуваючи у лавах активних діячів Мистецького українського руху (1945-1948), письменник наполегливо обстоював тезу про необхідність модернізації (оєвропеєння) української літератури, зокрема її стилю. Саме тому вкрай важливим видається дослідження проблеми стилю української повоєнної літератури, а також вивчення питань стильових домінант письменника-експериментатора Ю. Косача.

Незважаючи на широку перспективу проблематики, сьогодні такої ґрунтовної наукової праці ще не існує. Крім прижиттєвих статей та

відгуків про письменника (Ю. Шевельов, У. Самчук, Г. Костюк та ін.), за останні два десятиліття спорадично з'являлися статті оглядового плану, спрямовані на досить поверхове чи вузьковекторне ознайомлення читача з деякими аспектами творчості Ю. Косача. Так, життєтворчість досліджують В. Агеєва, Г. Грабович, І. Василюшин, Ю. Мариненко, Н. Мафтин, М. Стех та ін. Значним дослідженням у вивченні доробку Ю. Косача стали видана в 2009 році монографія С. Романова «Юрій Косач між минулим і сучасним. Історична проза письменника 1930-х років» та зібрані у 3-х томах різножанрові «Історичні твори» (2010–2011) Ю. Косача, впорядковані Р. Радишевським.

Стилістично творчість Ю. Косача відбиває основні риси мистецтва ХХ століття, проте, послуговуючись надбанням доби, письменник утворює індивідуальний стиль. Підґрунтя філософії стилю письменника становила настанова на суб'єктивність сприйняття дійсності, зацікавленість внутрішнім станом душі людини тощо.

Повість «День гніву» була надрукована в 1947 році та становила першу книгу трилогії «Цезар степів», що не була завершена. В основу сюжету покладені події національно-визвольної війни від травня до вересня 1648 року. У передмові до видання твору Ю. Косач зазначає, що «втрачений роман “Дюнкерк” 1935 року та роман “Рубікон Хмельницького” 1943 року, хоч стилістично відокремлені, до певної міри становлять пролог до трилогії “Цезаря степів”. Головною темою “Дня гніву” є стихійний, всенародний, революційний зрив української нації й ступневе формування політичного світогляду Б. Хмельницького та нашої провідної верстви в початок повстання» [4, с. 12].

У художній тканині твору переплітаються елементи неоромантизму (напружена інтрига з елементами небезпеки, боротьби, наявні таємничі й надприродні події), імпресіонізму (розширений внутрішній монолог, колористичні деталі) з елементами сюрреалізму (головний герой перебуває на межі марення, божевілля) та орнаменталізму (ритмізація тексту).

Однак більшою мірою у романі «День гніву» відбиті стильові тенденції експресіонізму, і пов'язані не тільки формально, а й особливістю світосприйняття, зосередженого на глобальних, зокрема соціальних, проблемах людства крізь сприйняття окремої людини.

Експресіонізм (від лат. *expression* – вираження) – одна зі стильових течій авангардизму, що виникла в німецькому мистецтві (малярстві та літературі) як реакція на події Першої світової війни. Від початку свого існування ця течія репрезентувала прагнення до заперечення реалістичних (натуралістичних) та імпресіоністичних тенденцій, критичне осмислення художнього досвіду романтиків і символістів [5, с. 3].

В експресіонізмі утверджується ідея прямого емоційного впливу на реципієнта, декларується підкреслена суб'єктивність творчого акту, згущення мотивів болю, крику, відчаю. Одним із художніх маркерів експресіонізму є полотно норвезького художника Едварда Мунка «Крик» (1910). Розірваний у відчайдушному крику рот самотньої людини з безумними від жаху перед дійсністю очима – це художня модель експресіоністичного світовідчуття раннього європейського модернізму. З цього приводу німецький письменник К. Едшмідт зазначав: «Світ перед нами. Було б безглуздя повторювати його. Заскочити його в стані найвищої втоми – ось у чому полягає найвище завдання мистецтва» [5, с. 4].

Експресіоністична модель світу на початку й у середині ХХ століття розглядалася як найбільш прийнятна в осмисленні історичних подій, епохи в цілому, оскільки стала вельми точним еквівалентом дійсності. Вона включала в себе ті механізми, що були покликані адекватно виразити специфічний смисл часу і водночас складну гаму почуттів, відчуттів, внесених часом у життя людини, загальною домінантою яких був стан тотальної роз'єднаності, самотності, безумства і страху. Наголосимо, що ситуація національно-визвольних змагань, поразки українського державотворення, хаос громадянської війни зумовили органічність появи експресіоністичного світосприймання. Дійсність виявилася страшнішою та ірраціональнішою за будь-який експресіоністичний гротеск. Власне психіка людини, на очах якої руйнувалися всі символи віри, а поняття гуманізму вихолощувалося і підмінювалося тріскотливими гаслами, піддавалося тяжкому випробуванню. Відтак у духовній атмосфері доби співіснували дві протилежні тенденції: з одного боку, відчуття катастрофи,

жах перед хаосом, з іншого – неймовірної сили порив, який живився прагненням до оновлення, життєтворчості в соціальній царині, державотворенні, культурі.

Експресіоністичний герой – самотня людина, який перебуває у межовій ситуації, за якою його світосприйняття загострюється, і точність аналізу почуттів є більш інтуїтивною. Така інтуїтивна оцінка формує безпосереднє відтворення реакцій на те чи інше явище.

На початку твору головний герой роману, Богдан Хмельницький – після смерті сина Остапа та викрадення дружини перебуває у п'яному стані й знаходиться в межовій ситуації. Бажання зануритись усередину себе породжує гіпертрофовані почуття провини та агресії у головного героя: «Остапе, сину мій, Остапе, мій золотий!.. Ти ж ніжками маленькими бігав ти по подвір'ячку, а гуси біле своє губили пір'я, аж до суботівської церкви, там на кручі, бігав-еси, побігав, ловив бабине літо. Бодай же той пес, що клав пугою на твоє тіло сині пруги, не дждав неділі. Бодай же пекальною мукою, безжальним залізом розвернули йому груди, що він твого дитячого стогнання й прошення не слухав. Бодай колом зав'язало йому плюгаве слово, що ним тебе гадав споганити, гаспид?» [4, с. 15]. Почуття відчаю переходить в агресію: «Але возмездя аз воздам, аз воздам за кожну рану твою, синочку, за кожний стогін. Пошкодуєте ще, панове старости, пошкодуєте ще панове комісари коронні, панове гетьмани українні, о, пане-ляше, пожалуєш іще» [4, с. 16]. Далі загострене суб'єктивне світобачення передається через напругу його переживань та емоцій, бурхливу реакцію на дегуманізацію суспільства, знеособлення в ньому людини.

Використання прийому психологізму під час образотворення набуло домінуючих рис експресіонізму. Письменники та художники намагалися акцентувати увагу на тому, що відбувається всередині особистого «Я» індивіда, проникаючи в хаос підсвідомого та інтуїтивного, а відтак і відтворюючи крізь призму свідомості буквально все, що має бодай найменшу причетність до людського існування.

Психологізм у романі «День гніву» виявляється в наративній структурі твору, зокрема через внутрішнє мовлення, пряму мову, не власне пряма мова. Так, наприклад, у мову наратора плавно проникає

невласне пряма мова героя: «Олено моя Олено... П'яна моя голова, контентували мене курінні, заливали моє горе огневицею й сиджу я тут, от і старший сиджу, Хмельницький, аж посивів у війнах, а над сагою нуджу білим світом і горить, він мені криво в страшних очах моїх» [4, с. 15].

Щодо поетичної техніки твору притаманна «нервова» емоційність та ірраціональність, фрагментарність і плакатність письма, позбавленого прикрас, схильного до підкресленого контрастування барв, мотивів тощо.

Фрагментарність письма, що реалізується в еліптичних реченнях, недомовленості, реченнях-вигуках, спрямована на розкриття коло-сальної внутрішньої напруги, яку переживає герой: «За Остапа. За Олену. Випущу як орлят козацтво. Не пущу, поки час не прийде. Дорого ж знати час, о, й дорого. Хміль минає... Хороше в Суботові, хороше напровесні. Вишні зацвітуть. Біло скрізь, снігово...» [4, с. 16].

З епохою експресіонізму стали вживаними нові літературні прийоми, а вже відомі наповнилися новим якісним змістом. Л. Петренко відзначає, що безперечним успіхом експресіонізму було широке використання засобів кіномови: прийом з'єднання різних планів від раптового напливу, що вихоплює окрему деталь до загального погляду на світ, внутрішнього зв'язку між нібито незв'язними подіями, а також прийомів монтажу [7, с. 4]. Про загальну тенденцію розщеплення подієвої структури тексту в модерністських творах пише Л. Назаревич: «Із рецепцією праць Ф. Ніцше літературні твори втрачали цілісність, лінійність, набуваючи рис мозаїчності, стали фрагментарними, уривчастими, часом напруженими та різкими...» [6, с. 7].

Засоби кіномови в романі Косача також слугують для передачі психологічного стану головного героя. Юрій Шерех одним із перших помітив плідне використання цих прийомів Ю. Косачем: «Застосовані вже в “Ноктюрн b-moll”, а особливо ошадно і доцільно в “Дні гніву” засоби кінових “напливів”, швидкого переміщення плянів і монтажу їх, перескоків дії, ефектів прожекторного, так би мовити, освітлення, дають змогу динамічно вихоплювати то одну, то другу частину цілоти, створюючи враження швидкого руху...» [10, с. 43].

В основі художнього монтажу і «напливів» лежать «внутрішні, емоційно-сміслові зв'язки», які «видаються важливішими, ніж зовнішня, причинова зумовленість» [11, с. 34]. Так, перед нами постають картини і ситуації такими, якими їх продукує свідомість гетьмана Богдана, вщерт асоціативна та схильна до постійної фокалізації. Ось Хмельницький бачить Виговського, він «підперши гладке підборіддя рукою, обдивлявся всіх з-під ока», в наступний момент це видиво «майнуло», Хмельницький заплющив очі, й нам передається вже його фізіологічні відчуття – «вино горіло, вії обважніли», «паркет скрипів», крізь вії знов виринає зорово-почуттєва картина, фіксована в свідомості вибірково: «Чадно, п'яно. Завтра говорити треба з ними всіма, не сьогодні. Сьогодні помутніла голова, хоч і недурна голова». А далі: «Вийшов у ніч. Не спостерегли, майнула комусь постать недавнього комісара, але не затримували, не любили його» [4, с. 34]. Таким чином, кінематографічна техніка монтажу і напливів дає можливість глибше пізнати таємниці людської психіки, її мінливість, відтворення нею навколишнього світу, а також дозволяє зробити акцент на важливих для розуміння ідеї твору деталях, зосередивши на них фокус зображення.

В історичному романі «День гніву» знаходять своє відображення жахливі картини війни. Зображення мертвих тіл, процесів розпаду трупів і огидних метаморфозних образів зумовлене і деформацією в естетиці експресіонізму поняття «краси», яка є поверхневою та не дозволяє побачити глибинну суть мистецтва. «Рейтари, мов вовчурі, порвались через бір, та так, що Римші запирало дух, віття дряпало його по гирі. Яремині німці порубали їхній табір, та так що з вух козаків потекла підлива. Римші від страху звело щелепи, його поволокли опудалом до дубків. Вішання людини-добра розвага. Прокляті свинячі хвости вирізали йому живцем серце та печінку» [4, с. 98].

Отже, в романі Юрія Косача «День гніву» виявлено ознаки експресіонізму, неоромантизму, сюрреалізму та орнаменталізму, що дає підставити твердити про еkleктичність ідіостилю романіста. Домінує в романі стильова складова експресіонізму, що виявляється в засобах образотворення, особливостях художньо картини світу, емоційній

напрузі тексту. Головний герой твору Богдан Хмельницький-одинак, який вступає у безнадійну боротьбу з морально спотвореним світом. Принцип суб'єктивної інтерпретації дійсності, що став основою експресіонізму, зумовив тяжіння до ірраціональності, загостреної емоційності. Твору притаманна фрагментарність письма, що реалізується в еліптичних реченнях, недомовленості, реченнях-вигуках. «День гніву» є досить цікавим історичним романом літератури діаспори, який репрезентує синтез стилів.

Література

1. Агєєва В.П. Між екзотизмом і традицією / В.П. Агєєва // Проза про життя інших : Юрій Косач : тексти, інтерпретації, коментарі. – К.: Факт, 2003. – 443 с.
2. Галич О. Теорія літератури: підручник / за наук.ред. Олександра Галича / О. Галич, В. Назарець, Є. Васильєв. – 2-ге вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – 488 с.
3. Експресіонізм // Літературознавча енциклопедія: у 2 томах. Т. 1. / авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – С. 322-324.
4. Косач Ю. Історичні твори: в 3 кн. / Ю. Косач. Книга 2: День гніву. К.: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2010. – 478 с.
5. Кохан Т.Г. Експресіонізм в контексті видової специфіки мистецтва: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. мистецтвознав.: (17.00.01) / Т.Г. Кохан. – К., 2002. – 15-16 с.
6. Назаревич Л. Екзистенційність як філософська та художньо-естетична домінанта української малої прози к.ХІХ – поч.ХХст.: автореф. дис. на здобуття наук. Ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.06 «теорія літератури» / Л. Назаревич. – Тернопіль, 2008. – с. 7-12.
7. Петренко Л.Я. Поетика експресіонізму в українській літературі 20 – 40-х років ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 / Л.Я. Петренко. – Івано-Франківськ, 2008. – 27 с.
8. Рихло П. Рецепція німецького експресіонізму в поетичній творчості Рози Ауслендер / П. Рихло // Експресіонізм: збірник наукових праць [Випуск 3] / упорядник Т. Гаврилів. – Львів : Класика, 2005. – С. 116-130.
9. Січка О.М. Форми, прийоми та засоби втілення психологізму в українській літературі (спроба системного аналізу) / О.М. Січка // Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка. – 2010. – № 4. – С. 35-43.

10. Шерех Ю. Слово про Юрія Косача // Ю. Шерех. Пороги і заборіжжя. Література. Мистецтво. Ідеології : У 3 т. – Харків, 1998. – Т.1.

11. Энциклопедия экспрессионизма: Живопись и графика. Скульптура. Архитектура. Литература. Драматургия. Театр. Кино. Музыка. / Л. Ришар; науч. ред. и авт. послесл. В.М. Толмачев. – М.: Республика, 2003. – 432 с.

12. Яструбецька Г. Експресіонізм – імпресіонізм: стильова опозиція чи дифузія? / Г. Яструбецька // Слово і час. – 2006. – № 2. – С. 9-13.

Анотація

М.А. Реутова. Експресіоністична домінанта в історичному романі Юрія Косача «День гніву».

У статті розглянуто роман Юрія Косача «День гніву» в аспекті стильової домінанти експресіонізму. Визначено місце твору в художньому доробку письменника й у літературному процесі середини ХХ ст. Роману «День гніву» властивий синкретизм, який передбачає поєднання елементів неоромантизму, сюрреалізму та експресіонізму. Однак більшою мірою у романі відбиті стильові тенденції експресіонізму, і пов'язані не тільки формально, а й особливістю світосприйняття, зосередженого на глобальних, зокрема соціальних, проблемах людства крізь сприйняття окремої людини. Вперше наведено механізми моделювання експресіоністичного образу в романі Косача. Головний герой твору Богдан Хмельницький виступає у творі героєм, який перебуває у межовій ситуації. Представлені особливості естетичної категорії потворного в історичному романі, яка також була властива дослідженій течії. Визначено функції прийому психологізму, який виявляється в наративній структурі твору: внутрішнє мовлення, пряма мова, невласна пряма мова. Засоби кіномови також слугують для передачі психологічного стану головного героя. Розглянуто особливості поетичної техніки роману, а саме фрагментарність та плакатність письма, що реалізується в еліптичних реченнях та є однією з характерних ознак експресіоністичного стилю.

Ключові слова: стильова домінанта, експресіонізм, ідіостиль, історичний роман, психологізм, кіномова.

Аннотация

М.А. Реутова. Экспрессионистическая доминанта в историческом романе Юрия Косач «День гнева».

В статье рассмотрено роман Юрия Косача «День гнева» в аспекте стилистической доминанты экспрессионизма. Определено место произведения в

художественном наследии романиста и в литературном процессе середины XX ст. Роману «День гнева» присущий синкретизм, который предусматривает соединение элементов неоромантизма, сюрреализма, экспрессионизма. Но большей степенью в романе выражены тенденции экспрессионизма, которые представлены не только формально, а и особенностью мировосприятия, сосредоточенного на глобальных, в особенности социальных, проблемах человечества сквозь восприятие отдельного человека. Впервые приведен механизм моделирования экспрессионистического образа в романе Косача. Главный герой произведения Богдан Хмельницкий выступает героем, который находится на грани существования. Представлены особенности эстетической категории ужасного в историческом романе, которая также была присуща течению экспрессионизма. Определены функции приема психологизма, который проявляется в нарративной структуре произведения: внутренняя речь, прямая речь, несобственно прямая речь. Способы киноречи также служат для передачи психологического состояния главного героя. Рассмотрены особенности поэтической техники романа, а именно фрагментарность и плакатность письма, которая реализуется в эллиптических предложениях и является характерной чертой экспрессионистического стиля.

Ключевые слова: стилевая доминанта, экспрессионизм, идиостиль, исторический роман, психолозм, киноречь.

Summary

M.A. Reutova. Expressionistic Dominant in the Historical Novel by Yuri Kosach «The Day of Wrath».

The paper deals with the impressionism style dominant in Yuriy Kosatch's novel «The day of wrath». The place of the work in the artistic development and in the literary process of the middle of the 20th century have been defined. The novel is characterized by syncretism which comprises combination of elements of neo-romanticism, surrealism and expressionism. Although the stylistic trends of expressionism have been reflected in a more significant degree, they are related, not only formally, with the peculiarities of the life perception, that is focused on humanity problems, especially social ones, through personal point of view. The mechanisms of modeling of expressionism image have been presented in the novel. Bogdan Khmel'nitsky as the main character performs as neurasthenic hero who is in margin situation. The aesthetic category of the ugliness, which was characteristic of the research of the trend, is represented through the war terror. The functions of psychological technique, which is revealed in the narrative

structure of the novel, inner monologue, direct speech, direct speech. The means of speech in the cinema serve to convey the psychological state of the main character. The peculiarities of the novel poetic technique, namely, the distortion and the posterness of the writing, which is realized in elliptical statements and is one of the typical features of style of expressionism.

Key words: stylistic dominant, Expressionism, idiostyle, historical novel, psychology, cinematic.